

การพัฒนาแนวทางการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนในจังหวัดสมุทรปราการ
ให้ได้มาตรฐานของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา
Study of developing guidelines for supporting community enterprises
in Samut Prakan Province towards Thai FDA standards

ณัฐยาภรณ์ วงศ์บุญเกื้อกุล¹
Nuttayaporn Wongbunkuakul¹

บทคัดย่อ

งานวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยแบบผสมระหว่างการวิจัยเชิงคุณภาพ การวิจัยเชิงเอกสารและการสังเคราะห์ข้อมูลเข้าด้วยกัน มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาปัจจัยที่ทำให้วิสาหกิจชุมชนในจังหวัดสมุทรปราการไม่สามารถเข้าสู่กระบวนการขออนุญาตตามมาตรฐานกฎหมายสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา 2) พัฒนารูปแบบที่เหมาะสมในการส่งเสริมให้วิสาหกิจชุมชนในจังหวัดสมุทรปราการให้เข้าสู่กระบวนการขออนุญาตตามมาตรฐานกฎหมายของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา รวบรวมข้อมูลตั้งแต่วันที่ 25 ธันวาคม 2565 ถึง 28 กุมภาพันธ์ 2566 โดยคัดเลือกกลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญแบบเฉพาะเจาะจงจากกลุ่มวิสาหกิจชุมชนที่ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพ ผ่านการอบรมมาตรฐานสถานที่ผลิตเบื้องต้น จำนวน 8 คน และเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานอนุญาตสถานที่ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพ จำนวน 5 คน สัมภาษณ์เชิงลึกตัวแทนวิสาหกิจชุมชนและเจ้าหน้าที่ เพื่อหาปัจจัยที่วิสาหกิจชุมชนในจังหวัดสมุทรปราการ ไม่สามารถเข้าสู่กระบวนการขออนุญาตผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพ รวบรวมข้อมูล จัดหมวดหมู่ วิเคราะห์และทบทวนเอกสารแนวความคิดในการพัฒนา และสังเคราะห์ข้อมูลรวมกันเพื่อจัดทำร่างแนวทางส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน จัดสนทนากลุ่มตัวแทนวิสาหกิจชุมชนและเจ้าหน้าที่ เพื่อร่วมกันพิจารณาปรับปรุงแนวทางฯ เป็นแนวทางที่ผู้ร่วมให้ข้อมูลเห็นชอบ

ผลการศึกษาพบว่า ปัจจัยที่เป็นอุปสรรคที่สำคัญคือ ปัจจัยด้านการเงิน เงินทุนในการพัฒนาสถานที่และเงินทุนสำหรับซื้อวัตถุดิบ และความเข้าใจผิด ๆ ของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนว่าสามารถผลิตและจำหน่ายผลิตภัณฑ์สุขภาพโดยไม่ต้องขออนุญาต หากจำหน่ายในเขตชุมชนของตน ความไม่เข้าใจในขั้นตอนการขออนุญาตและความรู้ในการจัดการสถานที่ผลิตของตนให้เข้าสู่มาตรฐาน ผลการทบทวนแนวความคิดในการพัฒนาและปรับแนวคิดตามปัจจัยปัญหา และผ่านการประชุมร่วมกันพบว่า แนวทางการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนในจังหวัดสมุทรปราการให้ได้มาตรฐานของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา จะต้องส่งเสริมโดยใช้กลยุทธ์ ADKAR ประกอบด้วย A : Awareness การสร้างความตระหนักรู้ ถึงความจำเป็นของการพัฒนาสถานที่ผลิตให้ได้ตามมาตรฐานสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา D : Desire สร้างความต้องการที่จะเป็นส่วนหนึ่งของการเปลี่ยนแปลง จูงใจให้วิสาหกิจชุมชนทำแผนพัฒนาสถานที่ K : Knowledge จัดอบรมความรู้ที่จำเป็นในการพัฒนามาตรฐานสถานที่และขั้นตอนในการดำเนินการให้ได้มาตรฐานตามกฎหมายของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา A : Ability

¹เภสัชกรชำนาญการ กลุ่มงานคุ้มครองผู้บริโภคและเภสัชสาธารณสุข สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดสมุทรปราการ

¹Pharmacist, Professional Level. Division of Consumer Protection and Public Health Pharmacy, Samut Prakan Provincial Public Health Office. Email : iamnatw@gmail.com

สนับสนุนการพัฒนามาตรฐานสถานที่ โดยการแนะนำเชิงรุก ณ สถานที่ผลิต การอำนวยความสะดวกในการจัดทำแปลนสถานที่ผลิต จัดทำตัวอย่างเอกสารที่ใช้ในการยื่นขออนุญาต R : Reinforcement การส่งเสริมความรู้ด้านการตลาด การทำแผนธุรกิจ และการพัฒนาผลิตภัณฑ์ตรงความต้องการของลูกค้า เพื่อความยั่งยืน

คำสำคัญ: ผลิตภัณฑ์สุขภาพ, การพัฒนา, มาตรฐาน, วิสาหกิจชุมชน

Abstract

This research is a mix between qualitative research, documentary research and data synthesis aimed to 1) Study the factors that are obstacles for community enterprise in Samut Prakan Province in order to obtain health product license according to standards of the Thai Food and Drug Administration 2) Develop appropriate guidelines for promoting community enterprises to meet standards of Thai Food and Drug Administration. Data was collected between 25 December 2022 to 28 February 2023 from 8 key informants selected specifically from community enterprises groups that produce health products who have passed the training on basic production standards and 5 officials who work on a health product licensing. In depth interviews with 8 community enterprise representatives and 5 officials were done to find factors that are obstacles for community enterprises to enter the process for health products production licenses. Information was gathered, categorized and analyzed concept papers were reviewed and data was synthesized to draft a guideline for helping community enterprises meet the Thai FDA standards. Focus group discussion between community enterprises representatives and officials were conducted to improve an acceptable guideline from both parties.

The study found that the major problem were financial factors, funds for developing a production site and working capital for raw materials, and the misunderstanding of community enterprises that they can sell their products without licenses if sold only in their communities. In addition, knowhows for making their production sites that meet standard and understanding the process to obtain permission were also their problems. The results from reviewing concepts for developing and adjusting guideline, according to the problem factors found that this guideline for promoting community enterprises in Samut Prakan Province toward the Thai Food and Drug Administration standards must be promoted by using ADKAR Strategy : A (Awareness) or raising awareness for developing production sites that meets the standards of the Thai Food and Drug Administration, D (Desire) or motivating them to be part of the change and encouraging community enterprises to plan on improving their production sites, K (Knowledge) or training for legal

standards and licensing, A (Ability) or supporting community enterprises on achieving standards by using proactively development staff, facilitating by help drawing production site layout, plans, providing example documents required to submit for licensing. R (Reinforcement) or supporting knowledge for marketing, business plan and product developments to meets their customers' needs.

Keywords: Health products, Development, Standards, Community Enterprises

บทนำ

ยุทธศาสตร์ชาติในระยะเวลา 20 ปี (2561 – 2580) ประกอบด้วยกรอบการพัฒนา 6 ยุทธศาสตร์ โดยมีประเด็นมุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชุมชน ปรากฏอยู่ในยุทธศาสตร์ที่ 2 ได้แก่ ประเด็นยุทธศาสตร์ชาติด้านการสร้างความสามารถในการแข่งขัน เป้าหมายการพัฒนาที่มุ่งเน้น การยกระดับศักยภาพของประเทศ ในหลากหลายมิติ บนพื้นฐานแนวคิด 3 ประการ ได้แก่ (1) “ต่อยอดอดีต” โดยมองกลับไปที่รากเหง้าทาง เศรษฐกิจ อัตลักษณ์ วัฒนธรรม ประเพณีวิถีชีวิต และ จุดเด่นทางทรัพยากร ธรรมชาติที่หลากหลาย เพื่อให้ สอดรับกับบริบทของเศรษฐกิจและสังคมโลกสมัยใหม่ (2) “ปรับปรุงปัจจุบัน” เพื่อปูทางสู่อนาคต ผ่านการพัฒนา โครงสร้างพื้นฐานของประเทศในมิติต่าง ๆ ทั้งโครงข่าย ระบบคมนาคมและขนส่ง โครงสร้างพื้นฐานวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และดิจิทัล และการปรับสภาพแวดล้อม ให้เอื้อต่อการพัฒนาอุตสาหกรรมและบริการอนาคต และ (3) “สร้างคุณค่าใหม่ในอนาคต” ด้วยการเพิ่ม ศักยภาพของผู้ประกอบการ พัฒนาคนรุ่นใหม่ รวมถึง ปรับรูปแบบธุรกิจ เพื่อตอบสนองต่อความต้องการของ ตลาด ผสมผสานกับยุทธศาสตร์ที่รองรับอนาคตบน พื้นฐาน ของการต่อยอดอดีตและปรับปรุงปัจจุบัน พร้อมทั้ง การส่งเสริมและสนับสนุนจากภาครัฐ ให้ประเทศไทย สามารถสร้างฐานรายได้และการจ้างงานใหม่ ขยาย โอกาสทางการค้าและการลงทุนในเวทีโลก ควบคู่ไป กับการยกระดับรายได้และการกินดีอยู่ดี รวมถึงการ

เพิ่มขึ้น ของคนชั้นกลาง และลดความเหลื่อมล้ำของ คนในประเทศได้ในคราวเดียวกัน¹

วิสาหกิจชุมชน มีความหมายตามพระราชบัญญัติ ส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน พ.ศ. 2548² ว่า “กิจการของ ชุมชนเกี่ยวกับการผลิตสินค้า การให้บริการ หรือการอื่น ๆ ที่ดำเนินการโดยคณะบุคคลที่มีความผูกพัน มีวิถีชีวิต ร่วมกันและรวมตัวกันประกอบกิจการดังกล่าว ไม่ว่า จะเป็นรูปนิติบุคคลในรูปแบบใดหรือไม่เป็นนิติบุคคล เพื่อสร้างรายได้และเพื่อการพึ่งพาตนเองของครอบครัว ชุมชน และระหว่างชุมชน ทั้งนี้ตามหลักเกณฑ์ที่ คณะกรรมการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนประกาศกำหนด จากการประกาศใช้พระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจ ชุมชน พ.ศ. 2548 ซึ่งได้ระบุว่าเศรษฐกิจชุมชนเป็น พื้นฐานของการพัฒนาเศรษฐกิจพอเพียง สะท้อนให้ เห็นการให้ความสำคัญของภาครัฐในความพยายาม ส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาเศรษฐกิจจากความรู้พื้นฐาน ของชุมชนทั้งในด้านเงินทุน ดังนั้น การพัฒนาวิสาหกิจ ชุมชนจึงเป็นกลไกที่สำคัญที่จะสร้างความเข้มแข็งของ เศรษฐกิจฐานราก และการพัฒนาคุณภาพชีวิตของ คนในระดับชุมชนให้มีความมั่งคั่งมีรายได้ที่มั่นคง การพัฒนาผลิตภาพของวิสาหกิจชุมชน ได้มีการกำหนด แนวทางไว้หลายแนวทาง เช่น การพัฒนาฝีมือ การพัฒนา การผลิต การจัดหาแหล่งทุนในการสนับสนุน รวมถึง การส่งเสริมให้มีการนำนวัตกรรมไปใช้ เพื่อพัฒนาคุณภาพ และเพิ่มมูลค่าของผลิตภัณฑ์ รวมถึงการพัฒนาการบริหารจัดการของวิสาหกิจชุมชน

จังหวัดสมุทรปราการมีจำนวนวิสาหกิจชุมชนที่ขึ้นทะเบียนไว้กับสำนักงานเกษตรจังหวัดสมุทรปราการรวมทั้งสิ้นจำนวน 339 กลุ่ม (ข้อมูลจากระบบสารสนเทศวิสาหกิจชุมชน กองส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน กรมส่งเสริมการเกษตร ณ วันที่ 30 มิถุนายน 2565) แต่มีวิสาหกิจชุมชนที่ได้รับอนุญาตผลิตตามกฎหมายของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา สำหรับผลิตภัณฑ์อาหารแปรรูปแล้วจำนวน 7 กลุ่ม วิสาหกิจชุมชนที่ผลิตเครื่องสำอาง จำนวน 5 กลุ่ม วิสาหกิจชุมชนที่ผลิตวัตถุดิบธัญพืช จำนวน 1 กลุ่ม และวิสาหกิจชุมชนที่ผลิตผลิตภัณฑ์สมุนไพร จำนวน 2 กลุ่ม ซึ่งจะเห็นได้ว่ายังมีวิสาหกิจชุมชน จำนวนมากที่ยังไม่ได้ขออนุญาตเป็นสถานที่ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพตามมาตรฐานที่สำนักงานคณะกรรมการอาหารและยากำหนด จึงมีความจำเป็นต้องพัฒนารูปแบบการดำเนินงานตามบทบาทหน้าที่ของกลุ่มงานคุ้มครองผู้บริโภค สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดสมุทรปราการ ให้มีบทบาทที่เป็นส่วนช่วยส่งเสริม ผลักดันให้วิสาหกิจชุมชนผู้ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพ เข้าถึงกระบวนการขออนุญาตตามมาตรฐาน เพื่อเป็นการส่งเสริมผู้ประกอบการรายเล็กให้มีมาตรฐานและแข่งขันในตลาดได้

อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางบริบททางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะภายหลังสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคโควิด-19 ส่งผลต่อการดำรงอยู่ของวิสาหกิจชุมชน โดยวิสาหกิจชุมชนจะต้องมีการปรับตัว จากวิสาหกิจชุมชนขั้นพื้นฐานที่เน้นการผลิตสินค้าและบริการเพื่อการพึ่งตนเอง เป็นองค์กรชุมชนขั้นก้าวหน้า และองค์กรชุมชนระดับเครือข่าย ที่มุ่งเน้นการพัฒนาผลิตภัณฑ์ที่มีอัตลักษณ์ของชุมชน และจะต้องได้รับการรับรองมาตรฐาน จึงจะทำให้วิสาหกิจชุมชนมีความสามารถในการแข่งขันได้อย่างยั่งยืน ซึ่งจะต้องมีการปรับกระบวนการทัศน์ในการบริหารจัดการกลุ่ม

วิสาหกิจชุมชน และรูปแบบการจัดบริการของภาครัฐ เพื่อเตรียมความพร้อมให้แก่วิสาหกิจชุมชนในการพัฒนาเพื่อเข้าสู่มาตรฐาน และทำให้สามารถแข่งขันในท้องตลาดได้ จากประเด็นดังกล่าว จึงนำมาสู่การวิจัยภายใต้ชื่อ การพัฒนาแนวทางการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนในจังหวัดสมุทรปราการ ให้ได้มาตรฐานของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา โดยมีคำถามในการวิจัย คือ การส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนในจังหวัดสมุทรปราการให้ได้มาตรฐานของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา มีแนวทางที่เหมาะสมเป็นอย่างไร

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาปัจจัยที่ทำให้วิสาหกิจชุมชนในจังหวัดสมุทรปราการ ไม่สามารถเข้าสู่กระบวนการขออนุญาตตามมาตรฐานกฎหมายของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา

2. เพื่อพัฒนารูปแบบที่เหมาะสมในการส่งเสริมสนับสนุนให้วิสาหกิจชุมชนในจังหวัดสมุทรปราการให้เข้าสู่กระบวนการขออนุญาตตามมาตรฐานกฎหมายของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยแบบผสมระหว่างการวิจัยเชิงคุณภาพ การวิจัยเชิงเอกสาร และการสังเคราะห์ข้อมูลเข้าด้วยกัน เพื่อนำผลที่ได้จากการศึกษาวิจัยไปใช้ในการพัฒนาปรับปรุงแนวทางการดำเนินงานของหน่วยงาน ใช้ในการเพิ่มประสิทธิภาพในการส่งเสริมให้ผู้ประกอบการวิสาหกิจชุมชนให้เข้าสู่กระบวนการขออนุญาตตามกฎหมายของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา และผลักดันให้ผู้ประกอบการวิสาหกิจชุมชนที่ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพ ผ่านมาตรฐานตามกฎหมายของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา โดยศึกษาวันที่ 25 ธันวาคม 2565 ถึง 28 กุมภาพันธ์ 2566

1. ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

คือตัวแทนของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนที่ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพ และเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานอนุญาตคัดเลือกกลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญแบบเฉพาะเจาะจงจากกลุ่มวิสาหกิจชุมชนที่ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพ ผ่านการอบรมมาตรฐานสถานที่ผลิตเบื้องต้น จำนวน 8 คน และเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานอนุญาต สถานที่ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพ จำนวน 5 คน ซึ่งเป็นผู้ที่มีความรู้ ความชำนาญเกี่ยวกับการพิจารณาอนุญาตสถานที่ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพ และปฏิบัติงานมาไม่น้อยกว่า 3 ปี

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

2.1 แบบสัมภาษณ์เชิงลึก (In Depth Interview) แบบมีโครงสร้าง ที่ผ่านการตรวจสอบความตรงด้านเนื้อหา (Content Validity) จากผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 3 คน ประกอบด้วย 2 ส่วน คือ

- ส่วนที่ 1 ข้อมูลทั่วไปของผู้ที่ให้การสัมภาษณ์
- ส่วนที่ 2 คำถามสัมภาษณ์ ในประเด็นปัจจัยในด้านต่าง ๆ ที่เป็นอุปสรรคในการพัฒนา (ด้านการผลิต, ด้านการตลาด, ด้านการบริหารจัดการ, ด้านการเงิน, ด้านการมีส่วนร่วมในวิสาหกิจชุมชน) ความเข้าใจต่อบทบาทของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนในการพัฒนามาตรฐานสถานที่ผลิต และความคาดหวังต่อบทบาทของหน่วยงานภาครัฐ ภาคเอกชนในการพัฒนามาตรฐานสถานที่ผลิต ผลิตภัณฑ์สุขภาพ

2.2 อุปกรณ์บันทึกเสียง

3. วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

การเก็บรวบรวมข้อมูลในงานวิจัยนี้มี 3 ขั้นตอน **ขั้นตอนแรก** การสัมภาษณ์เชิงลึกเพื่อศึกษาปัญหาที่ทำให้ผู้ประกอบการวิสาหกิจชุมชนยังไม่ได้รับอนุญาตให้ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพตามกฎหมายได้ โดยสัมภาษณ์ความคิดเห็นของตัวแทนผู้ประกอบการวิสาหกิจชุมชนที่ผ่านการอบรมความรู้เบื้องต้นที่เกี่ยวข้องกับมาตรฐานสถานที่ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพ จำนวน 8 คน และตัวแทนเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานใน

การพิจารณาอนุญาตสถานที่ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพ จำนวน 5 คนเกี่ยวกับปัญหาและความต้องการการช่วยเหลือ เพื่อให้ได้ข้อมูลความคิดเห็น เกี่ยวกับปัญหาและอุปสรรค เก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์เชิงลึกจากกลุ่มผู้ให้ข้อมูล โดยนัดหมายล่วงหน้าก่อนทำการสัมภาษณ์ครั้งละ 1 ราย ผู้สัมภาษณ์อธิบายวัตถุประสงค์ของงานวิจัย และประเด็นที่ต้องการสัมภาษณ์ สันทนาโดยใช้คำถามปลายเปิด ให้ผู้ให้ข้อมูล สามารถให้ข้อมูลได้อย่างอิสระ โดยใช้เวลาประมาณ 30 – 45 นาทีต่อราย

ขั้นตอนที่ 2 การศึกษาข้อมูลเอกสารเพื่อรวบรวมแนวความคิด แนวทางและหลักวิชาการในการพัฒนาแนวทางการส่งเสริมฯ **ขั้นตอนที่ 3** การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) ระหว่างตัวแทนกลุ่มวิสาหกิจชุมชนและเจ้าหน้าที่ จำนวน 13 คน เพื่อร่วมกันให้ความคิดเห็นและเห็นชอบแนวทางพัฒนาฯ ที่ผู้วิจัยสังเคราะห์ขึ้น โดยศึกษาปัญหาที่ทำให้ประกอบการวิสาหกิจชุมชนไม่ได้รับอนุญาตให้ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพตามกฎหมาย เพื่อหาข้อสรุปแนวทางการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนในจังหวัดสมุทรปราการ ให้ได้มาตรฐานของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยาต่อไป

การวิจัยนี้ผ่านการพิจารณาจริยธรรมงานวิจัยจากคณะกรรมการจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดสมุทรปราการ เลขที่โครงการวิจัย 12/2566 วันที่ 23 ธันวาคม 2565

4. ขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูล

ขั้นตอนที่ 1 นำข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึก ที่ได้จากการบันทึกเสียงและจดบันทึกมาวิเคราะห์รายละเอียดของข้อมูล จัดหมวดหมู่ประเด็นปัญหาและเนื้อหา วิเคราะห์ความสอดคล้อง และความแตกต่างจากผู้ให้ข้อมูลแต่ละรายจนครบทุกคน จากนั้นวิเคราะห์ข้อมูลร่วมกัน แยกปัจจัยร่วม ปัจจัยต่าง เพื่อจัดกลุ่มตามโอกาส หรือความตั้งใจพัฒนา

ขั้นตอนที่ 2 ข้อมูลแนวความคิดวิเคราะห์ประมวลหลักการพัฒนาตามหลักวิชา และหลักคิดในการพัฒนาที่มีจุดมุ่งหมาย บริบท และเป้าหมายที่

ใกล้เคียงกับบริบทของจังหวัดสมุทรปราการ จัดทำร่างเป็นกลยุทธ์ แล้วนำปัจจัยปัญหาที่ขัดขวาง และปัจจัยส่งเสริม ที่พบมาร่วมวิเคราะห์หาความเหมาะสมความเป็นไปได้ สรุปรายการกลยุทธ์ที่ช่วยเสริมและแก้ปัญหาออกมาเป็นชุดกลยุทธ์การพัฒนา

ขั้นตอนที่ 3 นำข้อมูลจากการสนทนากลุ่ม ระหว่างตัวแทนวิสาหกิจชุมชนกับเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานในการพิจารณาอนุญาตสถานที่ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพ เพื่อให้ความเห็น และปรับแต่งแนวทางฯ หรือกลยุทธ์ที่พัฒนาขึ้น เป็นรูปแบบหรือจัดทำเป็นแนวทางการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนในจังหวัดสมุทรปราการให้ได้มาตรฐานของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา

ผลการศึกษา

ปัจจัยหลักที่วิสาหกิจชุมชนในจังหวัดสมุทรปราการไม่สามารถเข้าสู่กระบวนการขออนุญาตตามมาตรฐานกฎหมายของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยาก็คือ ปัจจัยด้านการเงิน ไม่ว่าจะเป็นเงินทุนหมุนเวียน หรือเงินทุนในการปรับปรุงสถานที่ เป็นปัญหาที่สำคัญ ปัจจัยอื่นแต่ละด้านที่พบประกอบด้วย

ด้านปัจจัยการผลิต (อาทิเช่น วัตถุดิบ เงินทุนหมุนเวียน วัสดุอุปกรณ์) พบว่าปัจจัยเรื่องเงินทุนหมุนเวียนมีไม่มากพอในการลงทุนซื้อวัตถุดิบ คราวละมาก ๆ เพื่อขยายกำลังการผลิต

ด้านสถานที่ผลิต ปัจจัยด้านสถานที่เป็นปัจจัยหลักที่เป็นอุปสรรคสำคัญในการเข้าสู่มาตรฐานส่วนใหญ่ไม่มีสถานที่ผลิต หรือไม่มีพื้นที่ที่ไม่ใช่ที่พักอาศัย เพื่อพัฒนาให้ผ่านตามมาตรฐานที่สำนักงานคณะกรรมการอาหารและยากำหนด

ต้นทุนด้านวัตถุดิบ ใช้บประมาณสูงที่สุดของต้นทุนด้านอื่น นอกจากนั้น ต้นทุนด้านอุปกรณ์ และเครื่องมือที่ใช้ในการผลิต ส่วนใหญ่วิสาหกิจชุมชนใช้อุปกรณ์ง่าย ๆ อาทิเช่น เตาแก๊ส กระทะ อุปกรณ์ในการผสม หรือบรรจุ เป็นการจ้างแรงงานคน จึงมีข้อจำกัดในเรื่องของการขยายกำลังการผลิต

ด้านการตลาด ช่องทางการตลาดส่วนใหญ่เป็นการจำหน่ายสินค้า ในงานแสดงสินค้าของทางภาครัฐ และการจำหน่ายในชุมชน ซึ่งกลุ่มวิสาหกิจชุมชนเข้าใจว่าการผลิตเพื่อจำหน่ายผลิตภัณฑ์สุขภาพไม่ต้องขออนุญาต

ด้านการเงิน ปัจจัยด้านการเงินเป็นปัญหาสำคัญในการพัฒนาของวิสาหกิจชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเงินลงทุนเพื่อพัฒนาสถานที่ให้สอดคล้องตามหลักเกณฑ์ที่สำนักงานคณะกรรมการอาหารและยากำหนด หรือเงินลงทุนเพื่อจัดหาสถานที่ผลิตใหม่ที่เหมาะสม หรือการขยายกำลังการผลิต และวิสาหกิจชุมชนที่ยังไม่พร้อมในการพัฒนาสถานที่ผลิตบางส่วนเข้าใจว่าการปรับปรุงเพื่อเข้าสู่มาตรฐาน จำเป็นต้องลงทุนด้วยเงินจำนวนมาก

ความคาดหวังจากหน่วยงานภาครัฐ และภาคเอกชนในด้านต่าง ๆ

วิสาหกิจชุมชนต้องการความชัดเจนเกี่ยวกับแนวทางการปรับปรุงสถานที่ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพดังนี้

1. ต้องการให้มีเจ้าหน้าที่ลงพื้นที่ให้คำแนะนำ ณ สถานที่ผลิตมีแบบแปลนมาตรฐาน หรือแบบแปลนกลาง และตัวอย่างเอกสารที่จะทำให้วิสาหกิจชุมชนสามารถนำไปปรับใช้ได้ เพื่อเพิ่มความมั่นใจในการเริ่มต้นดำเนินการขออนุญาต
2. ต้องการให้หน่วยงานภาครัฐ อาทิเช่น พาณิชย์จังหวัด เกษตรจังหวัด พัฒนาชุมชนจังหวัด ช่วยเหลือเกี่ยวกับช่องทางการจำหน่ายอย่างต่อเนื่อง การให้ความรู้ในการทำเอกสารขอรับเงินกู้จากแหล่งเงินทุน เช่น การเขียนโครงการ และขอให้สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดแนะนำวงเงินกู้ที่เหมาะสมเท่าที่จำเป็นเพื่อปรับปรุงสถานที่ เพื่อไม่เป็นภาระด้านดอกเบี้ยให้วิสาหกิจชุมชนมากเกินไป
3. ต้องการองค์ความรู้ในการพัฒนาผลิตภัณฑ์สุขภาพให้มีความทันสมัย เก็บรักษาได้นานขึ้น มีรูปแบบผลิตภัณฑ์ที่ตอบสนองความต้องการลูกค้าได้ดีขึ้น

รูปแบบที่เหมาะสมในการส่งเสริมสนับสนุนให้วิสาหกิจชุมชนในจังหวัดสมุทรปราการเข้าสู่กระบวนการขออนุญาตตามมาตรฐานกฎหมายของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา ผู้วิจัยได้สังเคราะห์รูปแบบโดยยึดแนวความคิดการพัฒนา ต่อไปนี้

- การพัฒนา คือ เปลี่ยนแปลงที่มีการกำหนดทิศทาง (Planned or Directed Change) โดยกำหนดทิศทางหรือ รายละเอียดเอาไว้ล่วงหน้าว่าจะพัฒนาอะไร อย่างไร³

- การพัฒนา คือ การเปลี่ยนแปลงที่ละเอียดละน้อย โดยผ่านลำดับขั้นตอนต่าง ๆ ไปสู่ระดับที่สามารถขยายตัวขึ้นเติบโตขึ้น มีการปรับปรุงให้ดีขึ้น การพัฒนา คือ การเปลี่ยนแปลงสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้เกิดความเจริญ เติบโตองงามและดีขึ้นจนเป็นที่พึงพอใจ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2555 พัฒนา หมายถึง ทำให้เจริญ

การพัฒนา จึงมีความสัมพันธ์โดยตรงกับการเปลี่ยนแปลง เป็นกระบวนการของการเปลี่ยนแปลงที่มีการวางแผนไว้แล้ว ทำให้ลักษณะเดิมเปลี่ยนไป โดยมุ่งหมายลักษณะใหม่ที่เข้ามาแทนที่ดีกว่าลักษณะเก่าสภาพเก่า

จากข้อมูลการสัมภาษณ์วิสาหกิจชุมชนพบว่ากลุ่มวิสาหกิจชุมชนบางกลุ่มยังไม่มีแรงจูงใจหรือแรงผลักดัน ในการเข้าสู่กระบวนการพัฒนาสถานที่เพื่อขออนุญาตตามมาตรฐานของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา โดยพบว่าวิสาหกิจชุมชนที่ไม่มีแผนในการพัฒนาสถานที่ผลิต และไม่คิดกลุ่มวิสาหกิจชุมชนไม่ได้รับอนุญาตเป็นปัญหา และปัญหาด้านสถานที่และเงินทุน เป็นอุปสรรคที่สำคัญ ทั้งยังมีการบอกคิดว่าการผลิตเพื่อขายในชุมชนไม่จำเป็นต้องขออนุญาต จึงไม่มีแผนในการพัฒนาสถานที่เพื่อขออนุญาต ในขณะที่ผู้ประกอบการวิสาหกิจชุมชนที่มีแผนพัฒนาสถานที่ให้มีความเห็นว่า ปัญหาคือการเริ่มต้นดำเนินการขออนุญาต โดยไม่ทราบว่าจะเริ่มต้นอย่างไร ไม่มีความมั่นใจในการจัดสถานที่ จึงมีข้อเสนอให้มีพี่เลี้ยงใน

การขออนุญาต ซึ่งจะช่วยเร่งพัฒนาให้กลุ่มวิสาหกิจชุมชนของตนเข้าสู่มาตรฐานของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา โดยเฉพาะกลุ่มวิสาหกิจชุมชนที่มีความเข้าใจว่ามาตรฐานและความปลอดภัย เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างความเชื่อมั่นให้กับลูกค้า ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของ สมจินตนา จิรายุกุล และคณะ⁶ ว่าการพัฒนาวิสาหกิจชุมชน ต้องมีการบริหารจัดการอย่างเป็นระบบทั้งกระบวนการผลิต การปรับเปลี่ยนวัตถุดิบสู่ผลผลิต ด้านการตลาด ด้านการจัดการ และปลื้มใจ ไพจิตร และชาญวิทย์ ทองโชติ⁷ พบว่าอุปสรรคในการบริหารงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชน คือ คณะกรรมการวิสาหกิจชุมชนขาดความรู้ การจัดทำแผนการดำเนินงาน โครงสร้างการบริหารงานที่ยังไม่ชัดเจน ปัญหาเงินทุนไม่เพียงพอในการขยายกิจการ และขาดตลาดรองรับผลิตภัณฑ์ของกลุ่ม ในขณะที่ศศิกันต์ กลิ่งโรจน์พงษ์⁸ พบว่ากลุ่มผู้ประกอบการที่มียอดขายสูง มีแนวโน้มได้รับเลขสารบบอาหาร (เลข อย.) มากกว่าสถานประกอบการที่มียอดขายผลิตภัณฑ์ชุมชนต่อบิตต่ำกว่า และหัวข้อที่มีความคิดเห็นมีคะแนนเฉลี่ยสูงที่สุดคือ สถานประกอบการขนาดเล็กสามารถพัฒนาผลิตภัณฑ์ให้มีเลข อย. และผลิตภัณฑ์ที่มีเลข อย. จะทำให้สามารถขายได้หลากหลายช่องทาง ในขณะที่ ังพล พรหมสาขา ณ สกลนคร และ อุทิศ สังขรัตน์⁹ พบว่าอุปสรรคที่สำคัญคือ ความรู้ด้านการตลาดและการบริหารจัดการ และ ชาญภัทร์ กี่อารีโย และคณะ¹⁰ พบว่าผู้นำการมีส่วนร่วม วัฒนธรรมการเรียนรู้ ในองค์กร การทำงานเป็นทีม มีการประเมินผลและการติดตาม และการจัดทำแผนพัฒนาวิสาหกิจชุมชน การสื่อสาร การสร้างเครือข่าย จริยธรรม และความรับผิดชอบต่อชุมชน มีผลต่อความเข้มแข็งขององค์กร สุภาพร ลอยวัฒนกุล และคณะ¹¹ พบว่าปัจจัยด้านผู้นำเป็นปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จของกลุ่มมากที่สุด รองลงมาเป็นด้านการผลิต ด้านการจัดการ ด้านการมีส่วนร่วม ด้านการเงิน และด้านการตลาด

ดังนั้น การส่งเสริมสนับสนุนวิสาหกิจชุมชนคือ การส่งเสริมให้ผู้ประกอบการวิสาหกิจชุมชนมองเห็น โอกาสในการพัฒนาสถานที่ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพให้ เข้าสู่มาตรฐาน และเริ่มตระหนักว่าการที่สถานที่ผลิต ไม่ได้มาตรฐาน และไม่ได้รับอนุญาตนั้น เป็นปัญหาที่สำคัญ จึงจะมีแรงผลักดันให้วิสาหกิจชุมชนริเริ่มแผน พัฒนามาตรฐานสถานที่ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพตาม มาตรฐานที่สำนักงานคณะกรรมการอาหารและยากำหนด

อภิปรายผล

ปัจจัยสำคัญที่เป็นอุปสรรคในการเข้าสู่ กระบวนการขออนุญาตตามมาตรฐานของสำนักงาน คณะกรรมการอาหารและยา จากการสัมภาษณ์ คือ ปัจจัยด้านการเงิน ได้แก่ เงินทุนเพื่อการจัดการสถานที่ และเงินทุนหมุนเวียนในการลงทุนซื้อวัตถุดิบ สอดคล้อง กับการศึกษาของ ญัฐพันธ์ ปัญญาโรจน์ และคณะ¹² ศึกษาการพัฒนาแนวทางในการดำเนินงานของวิสาหกิจ ชุมชนเข้าสู่มาตรฐานการผลิตขั้นต้น กรณีวิสาหกิจ ชุมชนน่านมอลต์ ซึ่งพบว่าการบริหารทางการเงิน เป็นปัญหาและอุปสรรคต่อการดำเนินงานมากที่สุด นอกจากปัญหาความเข้าใจในขั้นตอนการขออนุญาต การขาดความรู้ในการออกแบบสถานที่ให้สอดคล้อง กับหลักเกณฑ์ของสถานที่ผลิต เป็นอีกปัจจัยที่พบว่าเป็นอุปสรรคที่สำคัญ แต่จากการสนทนากลุ่ม พบว่า ปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้วิสาหกิจชุมชนเข้าสู่กระบวนการ

พัฒนา คือ ความต้องการเข้าสู่มาตรฐานของตัววิสาหกิจ ชุมชนเอง โดยแรงจูงใจที่สำคัญคือ ความต้องการของ ลูกค้า ซึ่งเมื่อมีความต้องการเข้าสู่มาตรฐาน วิสาหกิจ ชุมชนจะเริ่มวางแผนพัฒนาสถานที่และวางแผน ทางด้านการเงิน

ดังนั้น การสร้างแรงผลักดันให้กลุ่มวิสาหกิจ ชุมชน ตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องพัฒนาสถานที่ ผลิตผลิตภัณฑ์สุขภาพตามมาตรฐานของสำนักงาน

คณะกรรมการอาหารและยา จึงนำกลยุทธ์ ADKAR¹³ มาปรับใช้ในการดำเนินการ ซึ่งประกอบด้วย

- A: Awareness การสร้างความตระหนักรู้ ในความจำเป็นของการพัฒนาสถานที่ผลิตให้เป็นไป ตามมาตรฐานสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา สร้างการรับรู้ให้แก่กลุ่มวิสาหกิจชุมชน เข้าใจถึงการ ยอมรับมาตรฐานของสินค้า และโอกาสของการวางตลาด ที่กว้างขึ้นหากผลิตภัณฑ์ได้รับอนุญาตจากสำนักงาน คณะกรรมการอาหารและยา

- D: Desire สร้างความต้องการที่จะเป็นส่วน หนึ่งของการเปลี่ยนแปลง ส่งเสริมชักจูงให้ผู้ประกอบการ มีแผนในการพัฒนามาตรฐานสถานที่ผลิตของกลุ่มวิสาหกิจ ชุมชน ซึ่งผลการศึกษาศึกษาการสร้างตัวแบบการบริหาร วิสาหกิจชุมชนที่เหมาะสมของ ศุภฤกษ์ ธาราพิทักษ์วงศ์ และ เพียงตะวัน พลอาจ¹⁴ พบว่าการบริหารจัดการ ที่เหมาะสม ควรคำนึงถึงความต้องการของลูกค้า เข้าใจ หลักการตลาด และการทำแผนธุรกิจ

- K: Knowledge จัดการอบรมความรู้ที่จำเป็น ที่เกี่ยวข้องกับมาตรฐานตามกฎหมาย และขั้นตอน ในการดำเนินการเพื่อเข้าสู่มาตรฐานตามกฎหมายของ สำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา มีทีมพี่เลี้ยง แนะนำอย่างใกล้ชิด

- A: Ability ส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน โดย การออกพัฒนาสถานที่เชิงรุก และการอำนวยความสะดวก ในการขออนุญาต รวมไปถึงการจัดทำแผนผัง แบบแปลนและตัวอย่างจัดทำเอกสารที่จำเป็นต้องใช้ ในการยื่นคำขอ

- R: Reinforcement การเสริมแรงเพื่อให้ การเปลี่ยนแปลงนี้ยั่งยืน โดยการส่งต่อผู้เชี่ยวชาญ นักวิชาการ อาจารย์มหาวิทยาลัย เพิ่มพูนความรู้และ ทักษะที่เกี่ยวข้องในด้านการตลาด และการทำธุรกิจ การเขียนแผนธุรกิจ และการพัฒนาผลิตภัณฑ์ให้ ผลิตภัณฑ์มีรูปแบบที่ตอบสนองความต้องการของ ลูกค้าได้ดียิ่งขึ้น สอดคล้องกับการศึกษาของ ญัฐภาณี

บัวดี และ อติเรก พันเขียว¹⁵ ที่ได้เสนอแนวทางที่พัฒนาวิสาหกิจชุมชน ได้แก่ การพัฒนาบุคลากร ทั้งผู้นำและสมาชิกกลุ่ม การพัฒนาความรู้ความสามารถ การสร้างเครือข่าย และการสร้างความมีส่วนร่วมและคืบประโยชน์

ข้อเสนอแนะ

1. งานวิจัยนี้พบว่า กลุ่มวิสาหกิจชุมชนมีลูกค้าประจำ มีตลาดประจำ และกลุ่มที่มีผู้นำที่มีวิสัยทัศน์ในเชิงการดำเนินธุรกิจ เป็นกลุ่มที่พร้อมในการเข้าสู่กระบวนการขออนุญาต มากกว่ากลุ่มวิสาหกิจ ชุมชนที่ผลิตเพื่อขายเฉพาะในชุมชน จึงมีข้อเสนอ ให้ดำเนินการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนในกลุ่มนี้ เป็นเป้าหมายพัฒนาในลำดับแรก

2. ควรมีการศึกษาปัจจัยที่เอื้อต่อการเข้าสู่มาตรฐานของสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา ในกลุ่มผู้ประกอบการขนาดเล็ก เพื่อปรับปรุงแนวทางการส่งเสริมผู้ประกอบการต่อไป

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณ นายแพทย์นเรศฤทธิ์ ชัดทะสีมา นายแพทย์สาธารณสุขจังหวัดสมุทรปราการ และอาจารย์ ดร. สุรีย์พร หอมวิเศษวงศา รองคณบดีคณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี คณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติที่ให้ข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ และขอขอบพระคุณผู้เชี่ยวชาญจากสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา ที่ให้ข้อมูลและคำแนะนำในการทำวิจัยให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

1. สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. ยุทธศาสตร์ชาติ พ.ศ. 2561-2580. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักงานเลขาธิการของคณะกรรมการยุทธศาสตร์ชาติ; 2562.
2. พระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน พ.ศ. 2548. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 122,ตอนที่ 6ก (ลงวันที่ 18 มกราคม 2548).
3. สัญญา สัญญาวิวัฒน์. ทฤษฎีและกลยุทธ์การพัฒนาสังคม. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย; 2547.
4. ปกรณ์ ปรียากร. ทฤษฎีและแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาในการบริหารการพัฒนา. กรุงเทพฯ: สามเจริญพานิช; 2538.
5. สนธยา พลศรี. ทฤษฎีและหลักการพัฒนาชุมชน. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์; 2547.
6. สมจินตนา จิรายุกุล, วินัยธร วิชัยดิษฐ์ และวรรณภา โพธิ์ผลิ. รายงานการวิจัยการพัฒนาการดำเนินงานวิสาหกิจชุมชนเขตธนบุรีเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชนอย่างยั่งยืนตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี; 2560.

7. ปลื้มใจ ไพจิตร, ชาญวิทย์ ทองโชติ. กระบวนการบริหารที่ส่งผลต่อประสิทธิภาพวิสาหกิจชุมชน กลุ่มแปรรูปและผลิตอาหาร จังหวัดสุราษฎร์ธานี. ว. วิทยาการจัดการ 2560; 2: 175-204.
8. ศศิกานต์ กลิ่งโรจน์พงษ์. ปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับการได้รับเลขสารบบอาหารของผู้ประกอบการผลิตภัณฑ์ชุมชนในจังหวัดกาญจนบุรี. [วิทยานิพนธ์]. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร; 2564.
9. ธงพล พรหมสาขา ณ สกลนคร, อุทิศ สังขรัตน์. แนวทางการพัฒนาการดำเนินงานของวิสาหกิจชุมชนในเขตลุ่มทะเลสาบสงขลา. ว.คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ 2556; 10: 97-121.
10. ชญาภัทร กี่อารีโย, ธีรภูมิ บุญโสมณ,ทวีศักดิ์ รูปสิงห์ และวิเชียร เกตุสิงห์. รูปแบบการพัฒนาศักยภาพผู้ประกอบการวิสาหกิจชุมชนในกลุ่มจังหวัดภาคกลาง. ว.วิชาการพระจอมเกล้าพระนครเหนือ 2559; 1: 141-52.
11. สุภาพร ลอยวัฒนกุล, อรรวรรณ กมล, พยอม ตอบประโคน และ มานพ ทองไทย. ปัจจัยแห่งความสำเร็จของวิสาหกิจชุมชน. ว.ราชนครินทร์ 2559; 13: 251-8.
12. ณัฐพันธ์ ปัญญาโรจน์, กนกรัตน์ ดวงพิกุล และธันทิพย์ ศิริพรอัครชัย. การพัฒนาแนวทางในการดำเนินงานของวิสาหกิจชุมชนเข้าสู่มาตรฐานการผลิตขั้นต้นกรณีศึกษาวิสาหกิจชุมชนน่านมอลต์. ว. บริหารธุรกิจและศิลปศาสตร์ราชชมคลล้านนา 2562; 1: 107-16.
13. Hiatt MJ.ADKAR: A model for change in business, government, and our community. 1st ed. Corolado: Prosci Learning Center; 2006.
14. ศุภฤกษ์ ธาราพิทักษ์วงศ์, เพียงตะวัน พลอาจ. รายงานการวิจัยการสร้างตัวแบบการบริหารวิสาหกิจชุมชนที่เหมาะสม เพื่อสร้างความได้เปรียบเชิงการแข่งขันในการเข้าสู่ประชาคม เศรษฐกิจอาเซียน กรณีศึกษาธุรกิจชุมชน อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่; 2561.
15. ณัฐภาณี บัวดี, อติเรก พันเขียว. แนวทางการพัฒนาศักยภาพการดำเนินงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนแปรรูปผลิตภัณฑ์จากกล้วย ในอำเภอแม่ระมาด จังหวัดตาก. ว.ศรีวนาลัยวิจัย 2562; 1: 15-24.